Мәдени өсімдіктер мен үй жануарларының шығу орталықтары.

8.2.4.5 мәдени өсімдіктер мен үй жануарларының таралу орталықтарын зерттеу

Мәдени өсімдіктер дегеніміз?

Мәдени өсімдіктер мен үй жануарларының таралу орталықтары дегенді қалай түсінесіз?

- **Мәдени өсімдіктер**– адамдар өздерінің әр түрлі қажеттілігін (*азықтық, талшықты, дәрілік, бояғыш, эфир майы, мал-азықтық, т.б.*) қанағаттандыру мақсатында өсіретін өсімдіктер. Мәдени өсімдіктердің пайда болуы адамзат мәдениетінің қалыптасуымен тығыз байланысты.
- Мәдени өсімдіктер жабайы өсімдіктерден тараған. Алғаш адамдар өсімдіктердің жеуге келетін жемістері мен түйнектерін тамаққа пайдаланған. Жабайы өсімдіктердің тұқымдарын жинап, оларды өздері қоныстанған жерлердің айналасына егіп, өсіре бастаған. Өсімдіктер өскен жерлердің топырағын қопсытып, арамшөптерінен тазартқанда, жиі суарғанда олардың жақсы өсетінін, жемістерінің, тұқымдарының, тамыр-жемістерінің әрі үлкен, әрі дәмді болатынын байқаған.

- **Мәдени өсімдіктердің таралу орталығы** - әр түрлі мәдени өсімдіктердің шыққан жері.
- Мұндай орталықтар болатынын алғаш рет Н.И. Вавилов дәлелдеді.
- Вавилов орталықтары – жабайы табиғатта кездесіп, қолға үйретілген ауылшаруашылық дақылдары немесе жануарларға туыстас болып келетін жабайы жануарлар мен өсімдіктердің үлкен саны өсетін орталықтар.

Н.И.Вавилов

Мәдени өсімдіктердің сан алуандылығы және шығу орталығын орыс ғалымы Н.И. Вавилов зерттеді. Ол бес континентті айналып шығып, дүниежүзінің 52 елдерінде болды. Вавилов өсімдіктердің 400-ге жуық түрінің Оңтүстік Америкада мәдениленділілгенін дәлелдеді. Ол осы сапарында мәдени өсімдіктердің 1000-ға түрін зерттеді.

КРИТЕРИЙ

- Мәдени өсімдіктердің шығу орталықтарын атай алады
- Мәдени өсімдіктердің шығу орталықтарының шығу себебін біледі
- Мәдени өсімдіктердің шығу орталықтарында кездесетін өсімдіктерге мысал келтіре алады

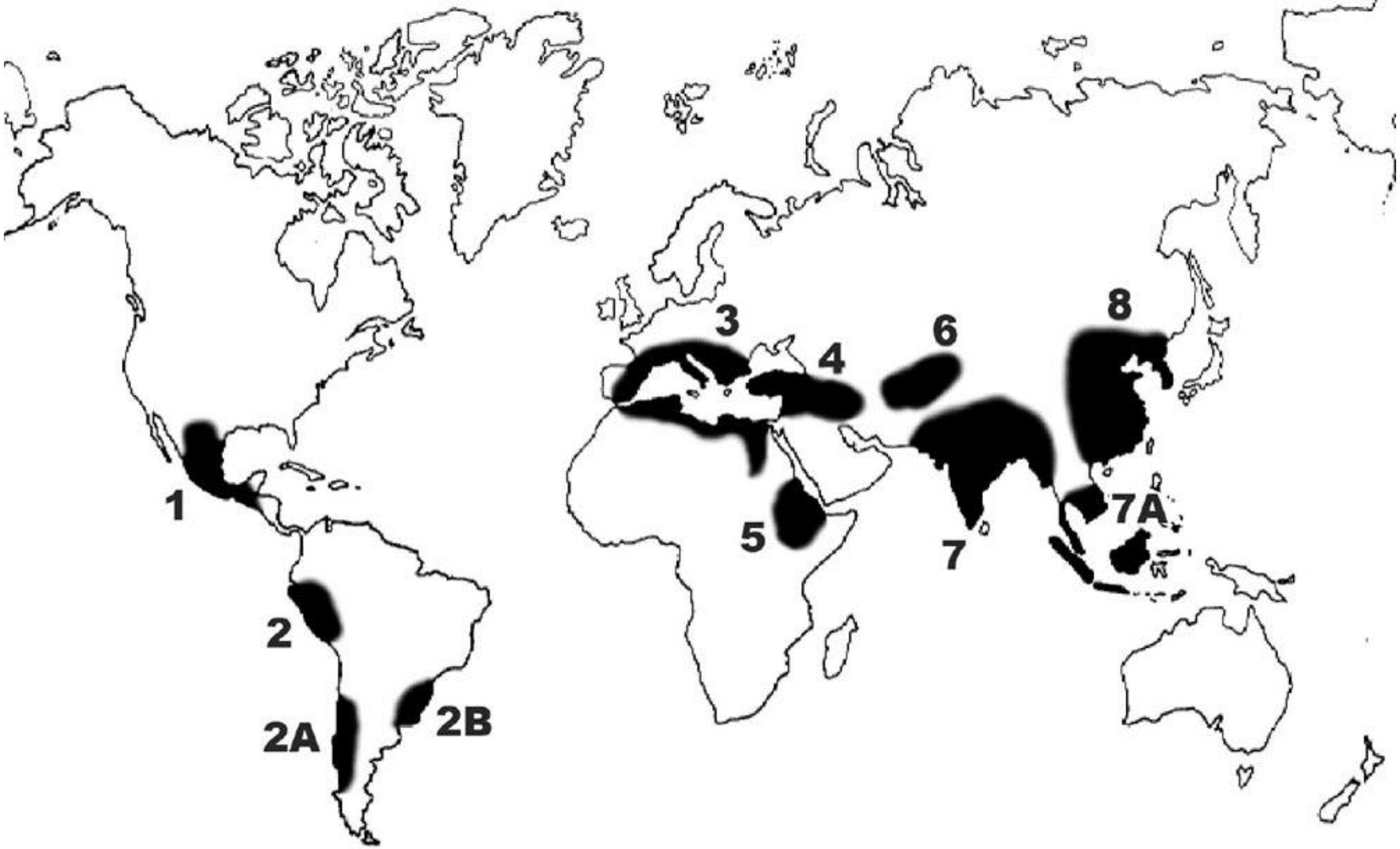

Мәдени өсімдіктердің шығу орталықтары:
1. Орталықамерикадық, 2. Оңтүстікамерикалық, 3. Жер орта теңіздік, 4. Азиялық 5. Абиссиналық, 6. Жерорта теңіздік, 7. Үндістандық, 7А. Оңтүстік шығыс азиялық 8. Шығыс азиялық

Центры происхождения культурных растений

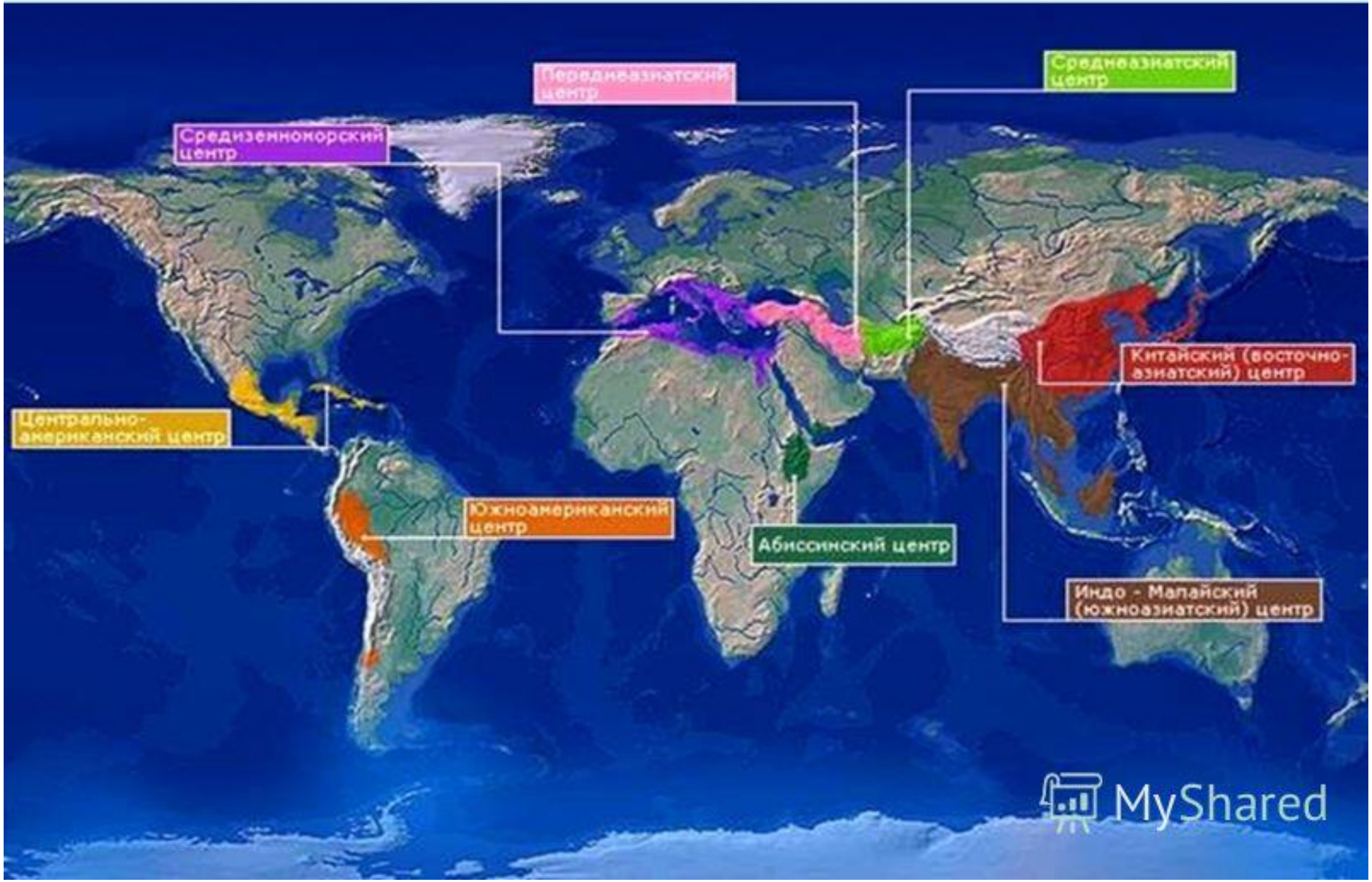

I. Қытай орталығы – мұнда 138 алуан түрлері бар, соның ішінде мүмкін ең алғашқысы және ең маңыздысы бидай, қарақұмық және бұршақ тұқымдастары болып табылады.

II. Үнді орталығы (субконтиненттi толықтай алғанда) – бұл жерде күріш, тары және бұршақ тұқымдастары, жалпы алғанда 117 түрі болған. Сонымен бірге бұл орталыққа Үнді-малай орталығы (Индонезия, Филиппиндер ж.т.б.-рын қоса алғанда) да кіреді; мұнда болса, бастапқы дақылдарға тамыржемістер (*Dioscorea*, *Tacca* түрлері ж.т.б.), сонымен бірге жеміс-жидектер, қант құрағы, дәмдеуіштер және де басқалары, 55 түрі болған.

III. Ішкі Азия орталығы (Тәжікстан, Өзбекстан ж.т.б.) – осында бидай, қарабидай және де көптеген шөпті бұршақтұқымдастар, сонымен бірге тұқым егілетін тамыржемістер мен жемістер, 42-ге жақын түрлері бар.

IV. Кіші Азия орталығы (соның ішінде Күнгей Кавказ, Иран мен Түрікменстанда) – негізгі түрлері; бидай, қарабидай, арпа, тұқымды және жемшөп бұршақтұқымдастар, жемістер ж.т.б., 83-ге жақын түрлері бар.

V. Ақтеңіз орталығы – шығыста орналасқан басқа орталықтарға қарағанда маңызы төмен, бірақ та бидай, арпа, жемшөп, көкөніс пен жемістер, сонымен бірге әсіресе дәмдеуіштер мен өсімдіктердің эфир майлары, 84-ке жуық түрлері бар.

VI. Абиссина орталығы (қазіргі Эфиоп) маңызы аз, негізінен мұнда бидай мен арпа, жергілікті дәндер, дәмдеуіштер, ж.т.б., 38-ке жуық түрлері бар.

VII. Оңтүстік Мексика және Орталық Америка орталығы – жүгері, үрме бұршақ, бақша дақылдары, дәмдеуіштер, жеміс пен талшықты дақылдар өсіруде маңызы үлкен, 49-ға жақын түрлері бар.

VIII. Оңтүстік Америка Анд аймағы (Боливия, Перу, Эквадор) – Андыда картоп пен басқа да тамыржемістер, дәнді дақылдар, көкөніс, жеміс пен дәмдеуіштер, сонымен бірге есірткі (кокаин, хинин, табак ж.т.б.) өсіруде үлкен маңызы бар. 45-ге жуық түрлері бар. Сонымен бірге Вавилов теориясына Таяу Шығыс (орталық) пен Африка, Солтүстік Қытай (орталық), Оңтүптік Шығыс Азия мен Тынық мұхиты аймағы, Мезоамерика (орталық) және Оңтүстік Американы қамту үшін Харлан тарапынан енгізілген өзгерістерді қарастыру керек.

Реттік саны	Үй хайуанаттарының мәдени саны, орталықтары	Қолға үйретілген үй хайуанаттарының түрлері
1 *Қытай-Малай орталығы:* (Вьетнам, Лаос, Кампучия, Таиланд, Шығыс Қытай)		Тауық, қаз, жібек тұт көбелектері, балара
2 *Үнді орталығы:* (Үндістан, Солтүстік Пәкстан, Бирма, Непал)		Зебу, гаял, буйвол, тауыс, үнді мысығы
3 *Оңтүстік және Батыс Азия орталығы* : (Солтүстік және шығыс Түркия, Сирия, Иран, Ирак, Кавказ, Ауғаныстан)		Сиыр, жылқы, қой, ешкі, шошқа, бір өркешті түйе (нар)
4 *Жерорта теңізі маңының орталығы:* (Испания, Франция, Италия, Греция, Швейцария, Югославия, Болгария, Албания, Сирия, Мысыр, Иордания)		Сиыр, жылқы, қой, ешкі, шошқа, үйрек, ніл қазы, үй қояны, киіктер, т.б.
5 *Анд орталығы:* (Солтүстік Анд, Эквадор, Перу, Боливия, Мексика)		Таутайлақ, альпака, мускусты үйрек
6 *Африка орталығы:* (Солтүстік және Шығыс Африка елдері)		Африка түйеқұсы (страус), цесарка

Үй малының арғы тегі мен туыстары

- **Ит** — үй жануары. Биологиялық жіктеу бойынша, ит - Сүтқоректілер класының Төбеттер тұқымдасының қасқырлар тегіне жататын жыртқыш. Арғы тегі **жабайы қасқыр.**
- Мүйізді ірі қараға ауыл шаруашылығы малының көптеген топтары жатады. Қазіргі үй сиырларының шыққан тегі **жабайы тур** деп аталады. Кезінде ол негізінен Европада кең таралған. Сібір, Қытай, Солтүстік Африка, Сирия, Палестинада да кездескен. Тур деген жабайы сиырды қолға асырап, үйреткеннен кейін үй сиыры пайда болған.

- **Қой.** Үй жануарларының ең көп түрлерінің бірі. Қой малы басқа үй хайуанаттарымен салыстырғанда қолға ерте үйретілген. Соңғы цитогенетикалық зерттеулердің негізінде үй қойларының арғы тегіне қазіргі уақытта кездесетін **муфлон, аркар, аргали (арқар) атты жабайы қойлар** жатады.
- **Ешкі** – ежелгі үй жануарлары. Ең алдымен қарлы мүйізді **жабайы ешкіден** Балкан, Швейцариядағы велиска, Түркиядағы ангор ешкілерінін тұқымдары шыққан деп есептеледі.
- **Жылқы.** Қазба қалдықтары жылқының біздің дәуірімізден 7000-6000 жыл бұрын Азия, Африка және Европада қолға үйретілгенін дәлелдейді. Қолға үйретілген жылқының арғы тегі жабайы жылқылар өткен ғасырда жойылып кеткен **тарпан** мен түзат жатқызады. Ол кезінде еліміздің европалық бөлігінде көп кездескен.

- **Шошқа**. Қолға үйретілген негізгі орындарында Азия, Европа және Жерорта теңізі жағалауы жатады. Осыған байланысты қазіргі шошқа тұқымдарының үш жабайы тегі бар. Олар – европалық, шығыс-азиялық, және Жерорта теңіздік **жабайы шошқалар**.

- **Түйе** - ірі, күшті төзімді жануар. Арғы тегі **жабайы түйе.**

Түйенің қолға үйретіліп, түлік қатарына қосылғанына біздің дәуірімізге дейін бес мың жыл шамасындай мезгіл болған. Міне, содан бері өткен жеті мың жылдай уақыт ішінде түйе шөлейт жерді мекендеген елдің ең қолайлы көлігіне айналды. Қазіргі уақытта түйенің бұл түрлері Африкада, Орта Азия мен Батыс Азияда, Батыс Америкада да бар. Түйенің екі түрі бар. Оның біреуі қос өркешті, екіншісі нар (жалғыз немесе сыңар еркеш түйе). Қос өркештің таза қандысын — бактриан, Орта Азияда, Сыңар өркешті түйе нардың таза қандысын – дромадер деп атайды. Оның қолға үйретілген жері Африка өңірі.

Тақырып:
Маңызды мәдени өсімдіктер іріктемелері мен үй жануарлары қолтұқымын зерттеу

1. Өсімдіктердің сорттары мен жануарлардың қолтұқымдарын зерттеу үшін практикалық жұмыс жүргізеді. Зерттеу нәтижесін талдайды. Өзінің таңдап алған сорты/ қолтұқымының маңыздылығын түсінгендігін көрсетеді.

2. Негізгі ұғымдарды кірістіріп тұсакесер әзірлейді. Негізгі ұғымдар: жануарлар мен өсімдіктердің ауыл шаруашылығында маңыздылығын арттыратын белгілер, қолтұқым/сорттың тарихы, қолтұқымның /сорттың қандай да бір кемшілігі.

Критерий
1. Қолтұқым немесе іріктемелер атауы
2. Қандай бағытта өсіріледі
3. Ауыл шаруашылығында жануар/дақылдарға маңыз берілетін белгілер
4. Тұқым/сұрыпта болатын кез келген кемшіліктер
5. Кемшіліктерді жақсарту жолдары

Туыс емес будандастыру

Сыңар өркешті түйе
дромадер

Айыр өркешті түйе
Бактриан

Нар

Жылқы мен есекті түр аралық будандастыру
(гибриді ұрпақ бермейді)

Қашыр – жылқы мен есек гибриді

Лошак - межвидовой гибрид, полученный от скрещивания ослицы с жеребцом

Туыс емес будандастыру
Хайнак
(күйіс қайтаратын ірі қара, гибрид як пен сиыр)

Як

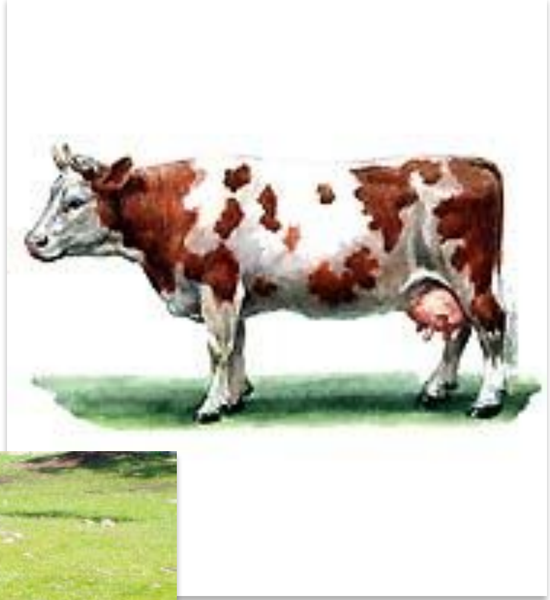

Сиыр

Хайнак

Биязы жүнді қой арқар меринос жабайы арқармен жергілікті саулық қойды **алыстан будандастыру** әдісін қолдану арқылы алынды

1 —архар құлжасы; 2 — жергілікті саулық қой **;**
3 —архар-меринос.

Архар-меринос жіңішке салалы биязы жүнді қой

Қазақтың ақбас сиыры— Қазақстанда 1930 - 1951 жылдары пайда болды .
Қолтұқым жергілікті қазақ, қалмақ сиырларын Англиядан әкелінген герефорд бұқаларымен жұптастыру арқылы шығарылған .

Етті қолтұқым
Жануар денелі етті денесі түгі қызыл,
басы ақ, бүкіл денесінде ақ түсті дақтар бар, Жазда жүні қысқа және біртегіс жалтылдап тұрады. Қыста жүні ұзын әрі тығыз болып өседі. Бұқаларының салмағы 850-1000 кг,сиырлары 500-550 кг жетеді.

Гереформ тұқымы

Великобританиядан әкелінген, тез бейімделеді

Лимузин қолтұқымы

Францияда шығарылған, еті мен терісінің сапасы бойынша жоғары өнімділік көрсететіндіктен кеңінен қолданылады

Калмық – етті қолтұқым

Қолтұқым 17 ғасырда Волга өзенінің төменгі бөлігі тұрғындары қалмақ жерінен әкелінген

Гернзей қолтұқымы

Сүтті бағытта өсіріледі

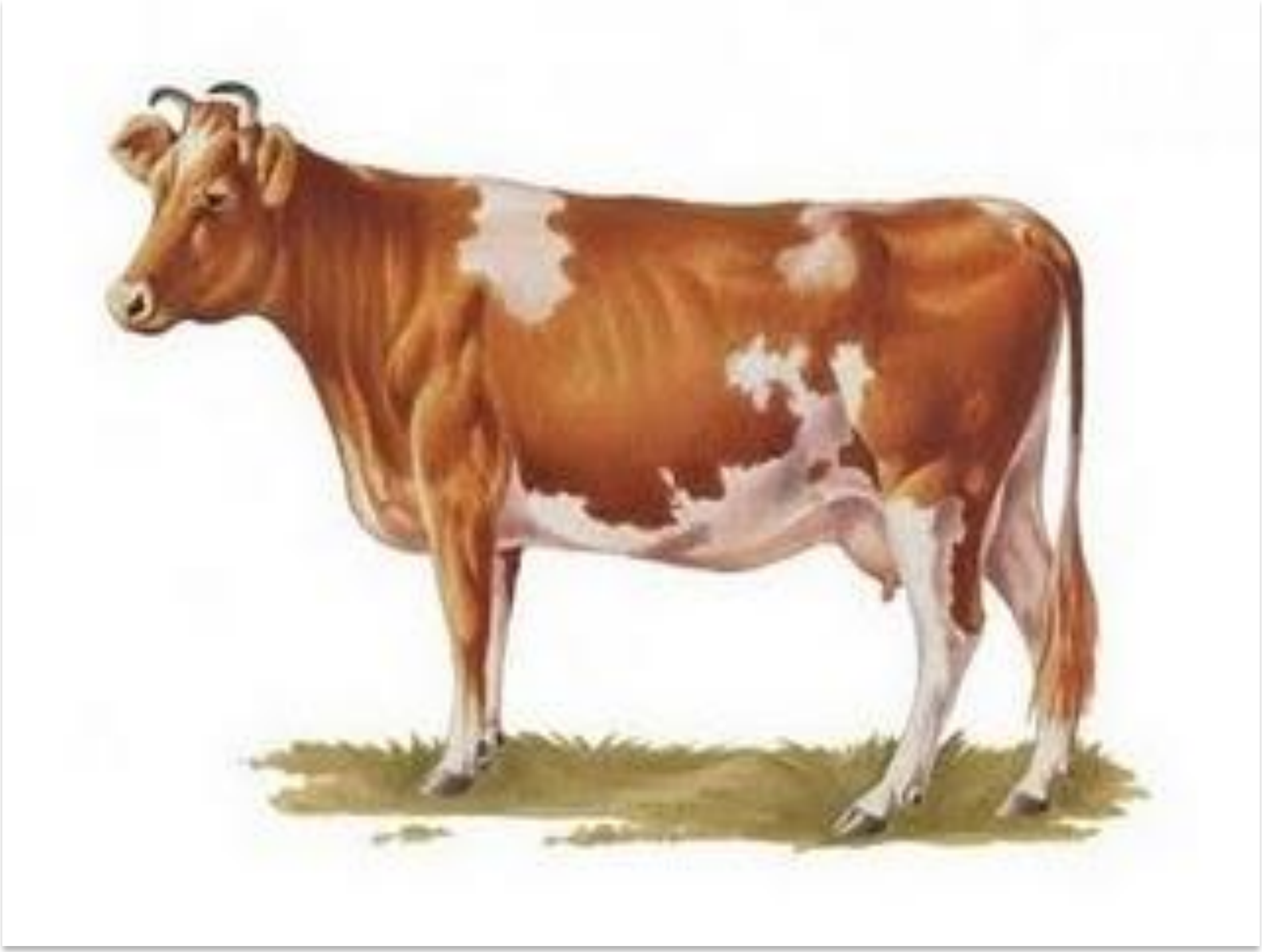

Қолтұқым жергілікті Швейцария мен Солтүстік Италияның таулы ауданында мекендейтін қысқа аяқты сиырдан ұзақ жылғы будандастыру және күтім мен коректендіру нәтижесінде дүниеге келген сүтті бағытта

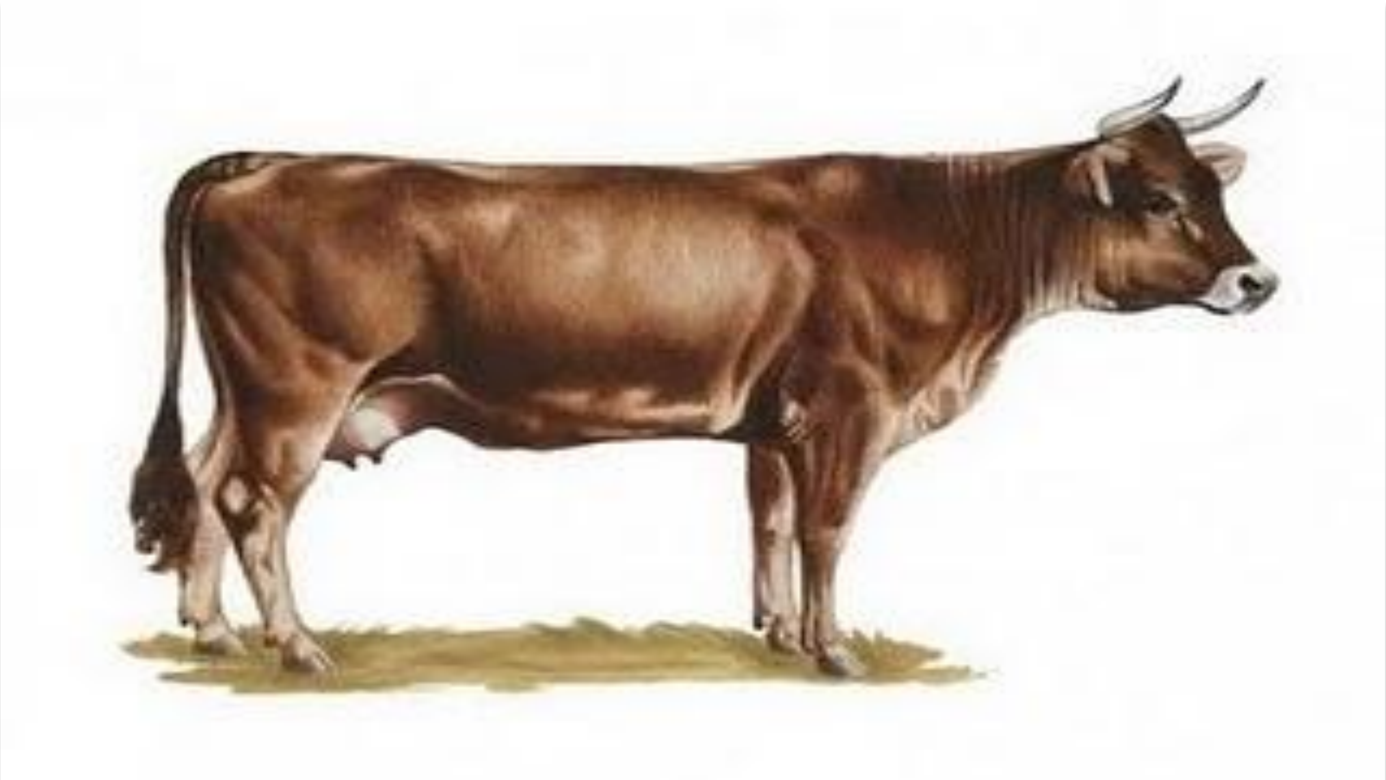

Айршир қолтұқымы
Сүтті бағытта

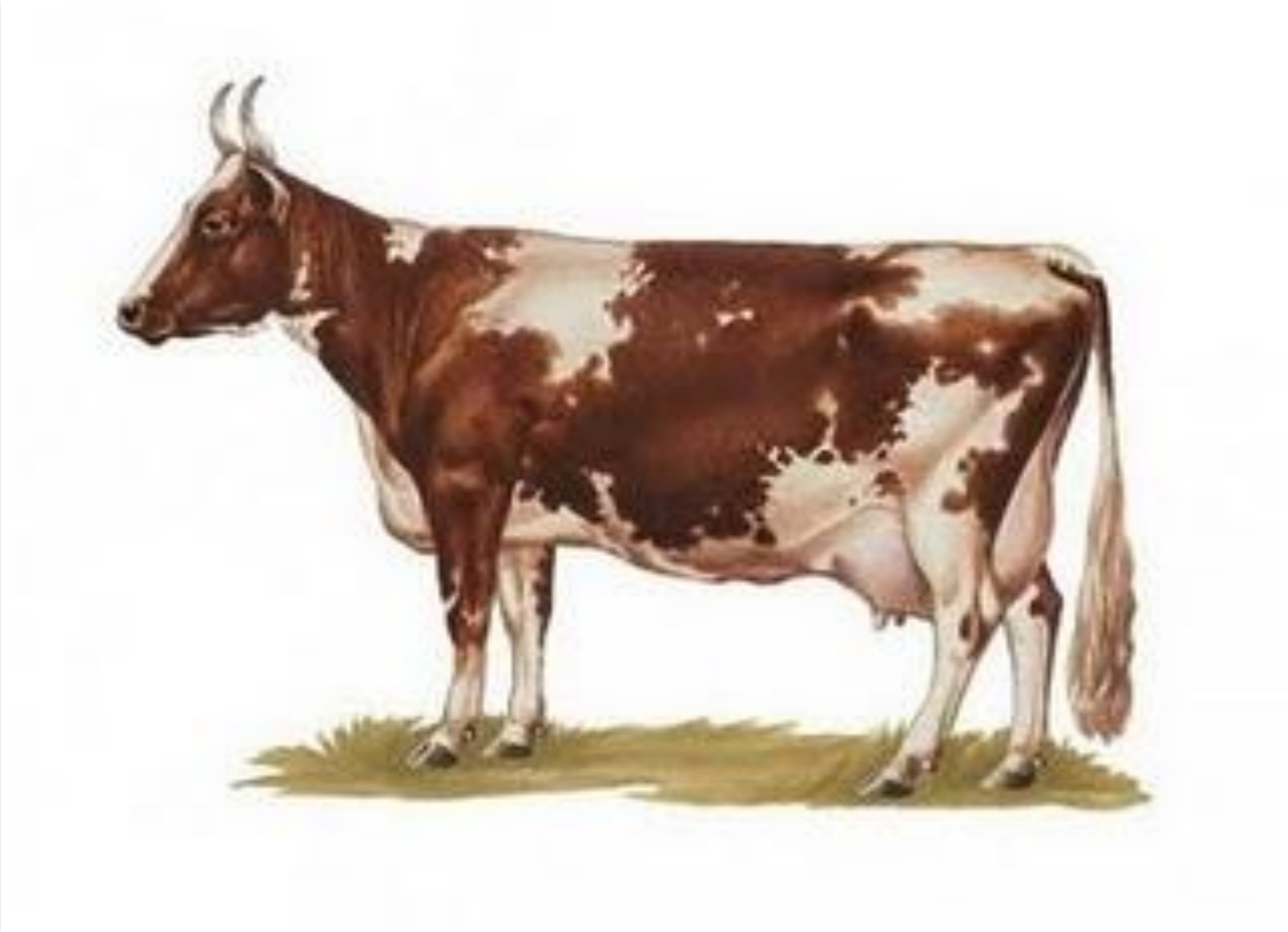

Қой тұқымы (жіңішке салалы биязы жүнді)

СТАВРОПОЛЬ ҚОЙЫ

СОВЕТТІК МЕРИНОС, етті-жүнді бағытта өсіріледі

СОЛТҮСТІК КАВКАЗ ҚОЙЫ етті-жүнді бағытта өсіріледі

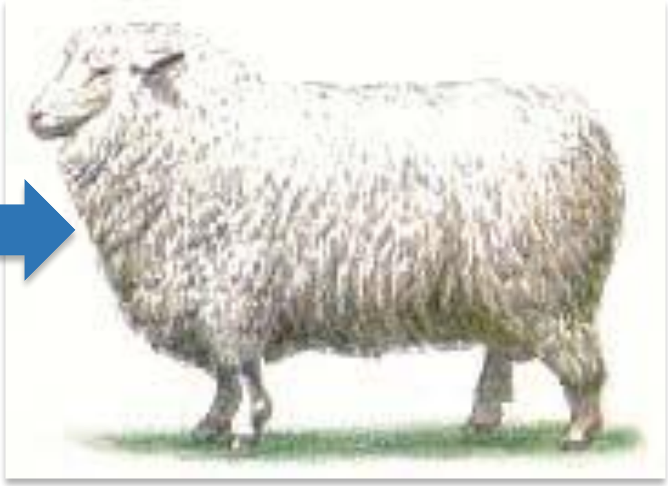

ҚОЙ ТҰҚЫМЫ (ҚЫЛШЫҚ ЖҮНДІ)

ҚАРАКӨЛ ҚОЙЫ – ӘДЕМІ, ҚЫМБАТ БАҒАЛЫ ЕЛТІРІСІ, ШӨЛГЕ БЕЙІМДЕЛГЕН,

ЕДІЛБАЙ ҚОЙЫ – ЕТІ ДӘМДІ, ЖҮНІ МОЛ, ШӨЛГЕ БЕЙІМДЕЛГЕН, ҚЫЛШЫҚ ЖҮНДІ ҚОЙ.

ЕШКІ ҚОЛТҰҚЫМДАРЫ

СҮТТІ, ЖҮНДІ, ТЕРІ, АРАЛАС БАҒЫТТА ӨСІРІЛЕДІ

Нубийская

Оберхазли

Зааненская

Русская коза

Қояндардың қолтұқымдары

Карликовый рекс

Карликовая лиса

Карликовый баран

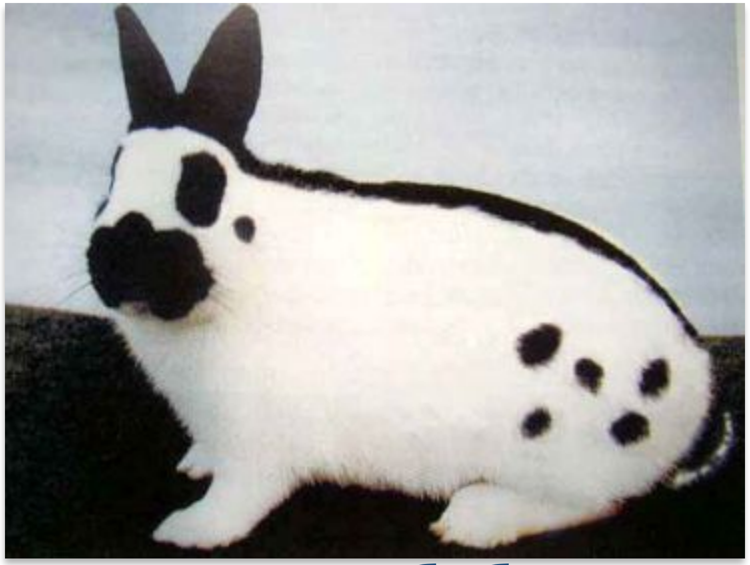

Карликовая бабочка

ЖЫЛҚЫ ҚОЛТҰҚЫМДАРЫ

ЖЫЛҚЫ СҮТҚОРЕКТІЛЕРДІҢ ТАҚ ТҰЯҚТЫ ОТРЯДЫНА ЖАТАДЫ.

Жылқы адамзат өркениетіндегі, әсіресе, дала өркениетіндегі дамудың жарқын да елеулі көрсеткіштерінің бірі болады. Жылқыны қолға үйрете бастау көшпелі шаруашылық пен өркениет дамуының негізін қалады. Қолға үйретілген жылқының шаруашылықта маңызы зор. Ол – ет және қымыз өндіру, салт міну, арбаға не шанаға жегу, әскери және спорттық бағыттарда өсіріледі.

Қазақстанда өсіріліп келе жатқан қолтұқымның бірі – қазақ жылқысы. Негізгі тобын –жабы деп атайды.

Жылқының мінуге бағытталған қолтұқымдары

Араб жылқысы

Араб жылқысы ірі емес, шоқтығына дейінгі биіктігі 151,9 см, тұрқы 149,3 см, кеуде орамы 175 см, жіліншігінің орамы 19,2 см. Тұяғы берік, өте сымбатты, ұзақ жүріске төзімді әрі жүрдек келеді. Араб жылқысының тірідей салмағы 420 кг, сойғанда 54 – 56% таза ет береді, биелерінен 11 – 15 л сүт сауылады. Шөлге шыдамды, күтім таңдамайды

Породы лошадей
(рысистые)

Русская рысистая порода

Орловская рысистая порода

Жылқының жүкке бағытталған қолтұқымдары

Исландская порода

Владимир жүктасығыш

Арден

Один из лучших в мире тяжеловозов, мощный, но исключительно послушный арден имеет древнее происхождение и назван в честь своей гористой родины на французско-бельгийской границе.

Пони

Пони (кішкентай жылқы) –қатал климатқа бейімделген, жұмысқа арналған, мөлшері 147 см, аяғы қысқа, мойыны жуан, мықты шыдамды.

Каспийский пони

Уэльские пони

Американская миниатюрная лошадь

Тауық қолтұқымдары

- жұмыртқа
- ет
- Ет- жұмыртқа
- төбелескіш
- әсемдік

Тауықтардың қолтұқымдары

Павловская